

Thomka Beáta

ESSZÉPOÉTIKA

Jankovics Józsefnek

A cím feltételezésként vagy állításként tartalmazza a belátást, hogy az esszének van műfaja, ebből következően van poétikája, retorikája, illetve létezik *ars essetistica* is. Az esszé az irodalmi (próza) és a bölcséleti beszédmód határsávján keletkezik, ennek megfelelően műfaji hagyománya kettős kötődésű. A diskurzív logikát és a fogalmi nyelvet azon a változatai sem nélkülözik, amelyek felerősítik az előadás narratív jellegét, és azok sem, amelyek a bölcséleti kérdésfelvetésben az analogikus gondolkodás lehetőségeit, a metaforát vagy az asszociatív eljárásokat mozgósítják. A megértésben és saját értelmezői viszonyunk kialakításában ennek következtében a fikciós prózához vagy a metaforikus lírai nyelvhasználat-hoz hasonlóan nagyobb hajlékonyságra számít, mint a traktátus.

Felszabadult, mégis felelősségteljes párbeszédhelyzetet alakít ki értékekkel, eszmékkel, művekkel, jelenségekkel anélkül, hogy feladná a kritikus önreflexiót. Míg az értekező a módszer, addig az esszéíró a módszer iránti kétely képviselője. A rendszeralkotással a meditatív alkat bölcsességét, az ismeretközléssel az eredeti látásmódot, a belőle származó rendhagyó felismeréseket és az új összefüggések látomását helyezi szembe. A módszertani kötöttség, elvi kizárólagosság, szaknyelvi merevség, érvelési logika helyett saját terét a fogalmi nyelv, az intellektuális imagináció és a művészi érzékenység kereszteződéseiben jelöli ki. Az írás (*écriture*) tehát rivalizál az elemzéssel (Barthes).

„Gondolkodás a gondolkodásról, a tudat öntudata, irodalomról szóló irodalom, a beszédre irányuló diskurzus.” Jovica Acin szerb esszéíró vélekedése Hölderlin vázlatain, Novalis töredékpoeitikáján, Barthes szabálytalan, merész, érzéki írásmódján alapul. Fordítójukként, tolmácsukként alakítja ki saját szenzuális nyelvét, esszéprózáját pedig a töredékesség és az önreflexió jegyében műveli. Írásgyakorlata megerősíti a belátást: az esszéíró az olvasóhoz hasonlóan nem külső helyzetű, hanem a mű folyamataiba bevont, a fikciós és/vagy filozófiai szövegbe integrált tényező. E felismerés dinamizáló hatása és elevenségre ösztönöz.

A műfaj többes azonosságának (*identité plurielle*) gondolatát igazoló szerkezet, amely merészen nyitja meg határait formáját, témáit, hangnemét, artikulációs módozatait illetően. Műfajjá emelkedvén éppen az átlépést legitimálja.¹ A je-

¹ ANGYALOSI Gergely, *A tulajdonnevek nélküli regény*, Alföld, 2002, 2:43.

lenségek, eszmék, művek és megértésük, értelmezésük közötti viszonyhoz hasonlóan – a diskurzuszmodellek, retorikai és poétikai stratégiák között is szabad áramlás indul el. Az esszé *alternatív beszédmódként* közlekedik a műfajok közötti sávban: hol a fikciós próza, hol a traktátus, hol a „gondolati költészet”, hol a filozófia köreit érinti anélkül, hogy bármelyikben lehorgonyozna. Néhány dolgot e kószálás során sosem ad fel. Ezek a „szépírás”, az esztétikum, az arányosság, elrendezés, az *ars* mint stílus, gondolkodás-, előadás- és szerkesztésmód. Az érzékiség a tapasztalásban, tárgy kijelölésben, észleletben, az artikulációban és az esszé-eljárásokban egyben a személyes tudás, az önértelmezés, a reflexió és a műfaji önreflexió formája. „A szöveg létrejötté mint formakérdés tehát egyben személyiségkérdés is: önismeret dolga. Viszonyom a nyelvhez: helyem a világban.” Balassa Péter gondolata a művészet dialogikus felfogásából, a megértés és önmegértés egymásrautaltságából, valamint az *aisthesis* jelentőségének megerősítéséből kiindulva foglalja össze az esszé mindenkori alapfeltételeit.

Az a változatosság, amelyet az esszé négy évszázados története során a különféle nemzeti kultúrák keretében létrehozott, különlegesen ellenállóvá tette a tipizáló, elvonatkoztató műfaj-meghatározásokkal és összefoglaló leírásokkal szemben. A kételkedő kérdésfelvetéssel kapcsolatban, hogy van-e az esszének poétikája vagy külön retorikája (Gyergyai Albert), mégis igenlő válasz adható. A poétikai megközelítésmódot sem teszi lehetetlenné a változatosság, legfeljebb azon tapasztalatok felvázolására ösztönzi, amelyek e sokrétű korpuszban rövid időre, átmenetileg megállapodnak. Az átmenetiség nem csupán az egyes nemzeti hagyományok összefüggésében, hanem akár egyetlen időbeli metszet, illetve egy-egy írói, művészi, bölcselői opus keretében is érzékelhető.

„Nálunk az esszének sose volt polgárjoga. A magyar író nemzetmentő fontosságot tulajdonít minden sorának. Hosszú mellőzés és sértő lekicsinylés tette önvigaszul dolyfössé. Márpedig esszét mindenki írhat, csak dolyfös ember nem.”²

A két háború közötti magyar esszéirodalomról, a műfaj történetileg is legtermékenyebb és legváltozatosabb időszakáról, más véleményt fogalmaz meg Hamvas Béla. Szerinte a harmincas években „az essay lett a lényegkeresés új irodalmi műformája”.³ A formát Babbitstól Németh Lászlóig, Kerényi Károlyig több intenció és műfajmodell alakítja, gazdagsága ekkori sokrétűségéből következik. Szerb Antal például „a művelt nagyközönségnek szánt műveiben (...) az esszényelv eleganciáját, közvetlenségét, szellemességét, tömörítő s frappírozókészségét megőrizte, sőt, meg is hatványozta”.⁴

Németh László Proust- vagy V. Woolf-esszéje ugyanakkor egy másik értékes mozzanattal egészíti ki a korszakpanorámát. A friss kritikai és analitikus olvasat rugalmasságával és érzékenységével reagál a kortárs európai irodalom rendhagyó műveire. 1932-ben, öt évvel az *À la recherche du temps perdu* utolsó

² CS. SZABÓ László, *Kis kor. Nagy műfaj*, Válasz, 1948, 2.

³ HAMVAS Béla, *Szellemi törekvések a magyar irodalomban (1900–1935)*, Országút, 1936, 3.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Az irodalomról szólás szintjei*, Élet és Irodalom, 1998. febr. 6., 6.

kötetének megjelenése után a regény sem nem klasszicizálódott, sem nem vált még a műfaji kánon részévé. Az írói tehetség, fogékonyság és tájékozottság következtében azonban a meghatározó *szellemi esemény* Németh *személyes élményévé* vált, az elmélyült *esszé* révén pedig az akkori magyar kultúrába integrálódott. Más kérdés, hogy hozzáférhetősége ebben a nyelvi közegben szinte mindmáig megoldatlan, vagy hogy az említett korai esszéhez hasonló jelentőségű magyar interpretációja azóta sem született. Camus Kafka-kísérlete az említett példákhoz hasonlóan kettős rendeltetésű. A nagy írói esszéknek különleges hozadéka tehát az elemi élményként megélt művészi, szellemi tapasztalat összefoglalása és továbbítása. Nemcsak az esszétárgyra, hanem az esszéíró világára is különleges fénycsóvát vetnek, a kettőt egymásban tükrözik, egymástól elválaszthatatlan körvonalban egyesítik. A műfajnak ez a lehetősége is egyedülálló, többlete pedig túlmutat az értekező műfajok, kommentárok, interpretációk különféle típusainak adottságain.

„...milyen különbséget lát a magyar és az angolszász esszéahagyomány között?” A kérdést Nádas Péternek tették fel nemrégiben esszéket és prózákat tartalmazó könyvének (*Fire and Knowledge*, 2007) amerikai megjelenése alkalmából. Válasza értelmében a magyar kultúra hagyományos német és francia kötődése megszűnőben van: „A francia esszé fordulatokban, ötletekben gazdag, spontánabb a többinél, spontaneitásra is törekszik, a német a mélységre, a gondolatok mélységére, metafizikája van, az angolszász szeret tárgyaknál és példákánál maradni, álságosnak tartja a metafizikai mélységeket, felületesnek a spontaneitást, viszont karakteresek az erkölcsi szempontjai. Nem szereti a sok ötletet, de egyetlen nagy, megalapozott ötletet föltétlenül megkövetel. Ez olyan, mint a nyelv, és meglehet, hogy szoros összefüggés is van a nyelv, és az esszéahagyomány között.”

Kiinduló kérdésemmel kapcsolatban tehát kétfelé ágaznak el az utak, ugyanis amellett, hogy műfajról és poétikájáról, retorikájáról beszélhetünk, több jelenkori törekvéssel szemben kétlem azt, hogy maga a műfaji gyakorlat tanítható és pedagógiai kézikönyvek, világhálózati útmutatások, kreatív íráskurzusok, gyakorlófüzetek tárgyává válhat bármiféle eredeti érték létrehozásának céljából. Az irodalom átfogó kategóriájával kapcsolatban is fenntartom a vélekedést, hogy maga nem, csupán a vele kapcsolatos történeti és elméleti tudás, a rendszerezett ismeretanyag tanítható, a tapasztalat pedig megosztható.

E régi meggyőződésemet megerősíti egy frissen megjelent kolozsvári kiadvány. Szilágyi Júlia *Lehet-e esszét tanítani?* (2007) című könyvének kétkedő címét sem tanulmánya, sem a gazdag szöveg- és szemelvénygyűjtemény nem ellensúlyozza megnyugtató bizonyossággal. Az esszéírás lételemének az olvasást tekintve, a keresést és nem a véglegességet. A remek gondolamenet és példatár maga is a termékeny keresés alkalma és olvasói kalauza.

Az esszé alkotói lehetőségei szellemi izgalommal tölthetnek el bennünket, hagyománya elmélyült érdeklődéssel vizsgálható. Mindebből különleges tapasztalat származik, ám a műfaji lényegét alkotó ismérvek együttállása igen ritka, az irodalmi szakmán belül sem elérhető mindannyiunk számára. A minta maga *kísérlet*, amely azonban erőteljes vonzása és hatása ellenére kisiklik az applikáció *kísérlete* elől.